

Hoewel de naam Ludeman in de achttiende eeuw wijd en zijd bekend was, zullen veel kenners van dit tijdvak nauwelijks weten wie hij is. Dat heeft een paar duidelijke oorzaken. De uit Duitsland afkomstige Johann Christophorus Ludeman (1683–1757) praktiseerde namelijk een vorm van medische astrologie die ook in zijn tijd al niet meer goed paste in het veranderende wetenschappelijke klimaat. Hij was een uroscopist (piskijker), aanhanger van Paracelsus en beoefende de onomantie. Wie zijn leven en dat van zijn gezellin Britta Beyer (±1682–±1741) bestudeert,² ontkomt bovendien niet aan de indruk dat we te maken hebben met een vreemd span dat niet vrij te pleiten is van religieus-hysterische of sectarische trekken. Het was een radicaal-piëtistisch duo dat in Amsterdam opereerde als een stel oplichters en profiteerde van de angsten en goedgelovigheid van hun clientèle.

Een andere oorzaak is het feit dat Franciscus Lievens Kersteman (1728 – ±1796) zich na de dood van Ludeman meester maakte van de identiteit en het imago van Ludeman. Kersteman schreef op naam van Ludeman tussen 1758 en 1791 een reeks boeken die dankzij de voorspellingen over de toekomst van Nederland uitermate populair waren. Ze waren bestemd voor brede lagen van de bevolking. Wie heden ten dage meent zich iets van Ludeman te kunnen herinneren, baseert zich zeer waarschijnlijk op deze Ludemancreatie.

Die creatie hebben we overigens ook te danken aan de twee biografieën die reeds in de achttiende eeuw zijn verschenen over de echte Ludeman: de *Zeldzaame levens-gevallen van den alöm beruchten J.C. Ludeman* (1757) van Jan Willem Claus van Laar en de *Gedenkwaardige levens-beschryving van den waereldberoemden Johan Christophorus Ludeman, vermaard filosooph, medicinae doctor, en astrologist te Amsterdam* (1784) van Kersteman. Kersteman had deze biografie geschreven toen hij achter slot en grendel zat. Bij gebrek aan feitenmateriaal had hij het verhaal van collega-sjoemelaar Claus van Laar flink geplunderd en er met veel fantasie een roman van gemaakt, in de vorm van een criminele biografie. Maar dit alles is voor deze korte bijdrage niet relevant.³

Twee verschillende puntmutsen

André Hanou en ik hebben ons jarenlang beziggehouden met Ludeman en Kersteman. De bedoeling is dat daar te zijner tijd twee publicaties uit voortkomen: een beschrijving van de twee levens van Ludeman en een geannoteerde tekstuitgave van de biografie die Kersteman van zijn gekaapte alter ego schreef. Tijdens ons onderzoek bleven enkele raadsels onopgelost, waarvan de meest intrigerende is: hoe kwam Kersteman erbij om Ludeman te tooien met een planetenmuts? Ludeman, gekleed in een astronomische huismantel met de zeven hemelkleuren,⁴ zou die op het hoofd hebben gezet wanneer hij de sterren raadpleegde. Zo laat Kersteman in de *Triumph-zaal van astrologische voorzeggingen* (1787) Ludeman een van zijn succesverhalen vertellen, waarbij hij ook de herkomst van zijn planetenmuts uit de doeken doet:

Britta Beyer beschonk my voor één Nieuwe-Jaars Gift met eene kostbare en weluitgewerkte Planeet-Muts met zeven Punten; Ik was van ze aantepassen, toen 'er zevenmaal agtermalkanderen aan myn Huys sterk gescheld werd: Ik ontsloot zelfs met veel boosheid myn huysdeur, de Planeetmuts nog op myn Hoofd hebbende, met oogmerk om op een dag dat ik aan Niemand gehoor verleende, dien onbeschaamde Aanschelder eens wakker doortehalen. (p. 157)

De belletjestrekker blijkt een meisje te zijn dat hem een briefje in de hand duwt met daarop de geboortegegevens van een Rotterdamse dame die Ludeman verzoekt haar horoscoop te trekken. De zestig gouden gerande dukaten die hij daarvoor als beloning krijgt, doen de sterrenwichelaar verheugd drie maal met zijn planetenmuts in de lucht zwaaien. Dagenlang zit hij te rekenen maar raakt verward in wat zijn astrologische hulpmiddelen hem voorrekenen. Ten einde raad besluit Ludeman op de zevende dag het met zijn planetenmuts op nog eens te proberen 'en vervolgens één Astrologiste Adoratie van zevenmaal zeven Minuten by het zevental Planetenschaar te doen' (p. 158). En met succes.⁵

In zijn *Kroonwerk; of laatste eeuwbazuin, van den alomvermaarden astrologist Ludeman* (1788) beschrijft Kersteman hoe hij, alias Ludeman, dankzij de punten van zijn planetenmuts in contact staat met de zeven planeten die er voor hem als astroloog toe doen: de zon, maan, Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus. Dit contact kan leiden tot huiveringwekkende tafereelen. Zo zit

Portret van Ludeman met theemuts, opgenomen achterin *De goudmyn van docter Ludeman; of, Bloemhof van astrologische geheimen* (Arnhem, Moeleman e.a.p. 1787). Privécollectie.

Ludeman op een winteravond in zijn observatorium, waar zijn planetarium staat en een astronomische spiegel hangt die als een toverlantaarn 'alle voorwerpen der planetenzalen [het uitspansel, RvV] bij nacht weërkaatste, en zijne sterrekundige waarnemingen boven verwachting deed uitvallen'.⁶ Deze keer zit de sterrenkijker in het observatorium om 'de verwachtwordende Comeet natespeuren'. Ineens schrikt hij op. Door een 'bovennatuurlijke beweging' merkt hij dat drie van de zeven punten van zijn planetenmuts op de grond vallen. Hij wil ze oprapen maar kan ze nergens vinden. Hij rent de trappen af, ontsteekt daar zijn 'Cartesiaansche lamp', roept zijn knecht toe hem onmiddellijk te volgen en rent weer naar boven. Eenmaal terug in het observatorium staat hij plots in het donker.

Het licht van de lamp is uitgewaaid. Terwijl de knecht van schrik van de trap tuimelt, houdt Ludeman stil bij de 'Astrologische spiegel'. Nooit is hij bang als hij in het gezelschap van zijn zeven 'Luchtpatroonen' verkeert, maar deze keer knikken zijn knieën (p. 221).⁷

Later blijkt Britta een ander model planetenmuts te hebben gemaakt. In hetzelfde *Kroonwerk* probeert Ludeman namelijk tevergeefs de gebeurtenissen van het jaar 1882 scherp in het vizier te krijgen. De hulp van Britta wordt ingeroepen:

[Wij] wisten geen beter hulpmiddel te bedenken, dan, dat zy my een driedubbele Planeetmuts, zamengesteld uit een-en-twintig punten, de gedaante van een zuikerbrood hebbende, vervaardigen zou. (p. 301)

Getooid met dit 'piramidale' astrologische suikerbrood klimt Ludeman vervolgens naar zijn observatorium om daar zijn planeetvrienden zeven maal te begroeten.

Herkomst van de planetenmuts

Of het nu een piramidaal suikerbrood is, een geleerdenmuts met zeven punten of bijvoorbeeld een zevenpuntige narrenkap, de vraag is of Ludeman werkelijk een planetenmuts op zijn hoofd heeft gezet om in contact te komen met de zeven planeten en zijn astrologische voorzeggingen te kunnen doen. Navraag bij de Bibliotheca Philosophica Hermetica en het Museum Boerhaave leverde ondanks de massa's astrologische attributen die daar bekend zijn, geen informatie op over enig gebruik om door middel van een muts in contact te komen met planeten. Het is dan ook zeer onwaarschijnlijk dat de echte Ludeman in zijn huis aan de Rozengracht te Amsterdam zijn astrologische werkzaamheden verrichtte met een speciaal voor dat doel bestemde planetenmuts op het hoofd. De zevenpuntige planetenmuts zal ontsproten zijn aan de fantasie van Kersteman. Claus van Laar en bijvoorbeeld Willem van Swaanenburg, die in zijn eigen werk zijn bijna-buurman Ludeman flink te grazen heeft genomen, spreken er met geen woord over.⁸

Kersteman heeft zich wellicht laten inspireren door verhalen over het wenshoedje van Fortunatus Borze. Al vroeg in de

Ludeman, getooid met piramidale muts (Fritesch sculp.). Uit: *Spiegel der wereld, of Geheime waarnemingen van den beruchten astrologist Johan Christophorus Ludeman* (Rotterdam, Gerrit van Rooye 1758). Privécollectie.

Titelprent van *Manuel de physique amusante* (Paris, Ferra Ainé 1811, 3e druk).

zeventiende eeuw verscheen het als volksboek: *Een nieu historie van Fortunatus Borse, ende van sijnen wensch-hoet*, dat in al dan niet bewerkte vorm vele drukken beleefde tot ver in de negentiende eeuw. Ook zouden spotprognosticaties hem op een idee kunnen hebben gebracht. Daarop worden astrologen afgebeeld als narren, met driepuntige mutsen. Waarschijnlijk is deze laatste mogelijkheid echter niet omdat het een satirisch genre betreft dat vooral in de zestien- en begin zeventiende eeuw bekend was.⁹ Bovendien was Kersteman als broodschrijver zo serieus dat hij zijn Ludeman-creatie beslist niet met een nar in verband zou willen brengen.

De puntige mutsen waarmee tovenaars zijn getooid, kunnen Kersteman natuurlijk evenzeer op ideeën hebben gebracht. Er zijn afbeeldingen bekend van astrologen met de puntige tovenaarschoed zoals we die kennen van Walt Disney's Merlijn de Tovenaar (*The sword in the stone*). Dergelijke afbeeldingen zijn, voor zover ik heb kunnen nagaan, echter zeldzaam.¹⁰ Goochelaars droegen ze, voor zover bekend, pas aan het einde van de achttiende eeuw. Het populaire goochelaarshandboek *Manuel de physique amusante*, waarvan ik alleen de derde druk uit 1811 heb kunnen traceren,¹¹ heeft een prachtige titelprent waarop zo'n tovenaarschoed is te zien. Of illusionisten als Giuseppe Pinetti (1750 – ±1803), die als rondtrekkende artiest verschillende plaatsen in Nederland aandeed, zich ook met zo'n muts tooiden, vertelt de geschiedenis niet.¹² Afbeeldingen van goochelaars of tovenaars met een zevenpuntige muts zijn overigens helemaal ongekend.

Niettemin geeft de tovenaarsmuts van Disney wel een aanwijzing in de richting van waar Kersteman mogelijkerwijs zijn inspiratie vandaan haalde. De Keltische illustraties bij de verhalen over King Arthur, waar het verhaal van Merlijn op geënt is, laten steevast een tovenaarschoed zien met een vrij gedrongen puntmuts: het middeleeuwse model geleerdenmuts. Dit model stemt overeen met het taps toelopende suikerbrood waarop Britta Beijer 21 punten had bevestigd (ik kan de beschrijving die Kersteman geeft, althans niet anders duiden). Het is dit model dat ook is afgebeeld op de titelprent van de *Spiegel der weereld* (1763). De pop in het poppenhuis van Sara Rothé die Ludeman voorstelt, draagt een vergelijkbare muts: een soort Mongoolse muts, piramidiaal en omzoomd met een reep van bonten ballen (misschien wel de 21 punten).¹³

Het model thememuts waarmee een anonieme illustrator het hoofd van Ludeman heeft getooid, zal eveneens terug te voeren zijn op de geleerdenmutsen uit

de achttiende eeuw.¹⁴ Bekend is dat geleerden binnenshuis hun pruik afzetten en zich tooiden met een soort tulband of met een bonnet. Desondanks is de theemuts een curieus model dat ik nog niet eerder ben tegengekomen.

Het is helaas niet duidelijk of de tekenaar zijn fantasie de vrije loop liet of bijvoorbeeld instructies volgde van Kersteman. Die zou bijvoorbeeld de opdracht gegeven kunnen hebben om Ludeman te tooien met de muts waarmee Hermes Trismegistus werd afgebeeld. Deze gold onder astrologen en andere esoterici als de mythische spritueel leider en was een grote inspiratiebron. Maar ook hier loopt het spoor dood. Uit het iconografische onderzoek dat Antoine Faivre eind vorige eeuw verrichtte, kan alleen worden geconcludeerd dat Hermes een geleerdenmuts droeg; nu eens een plat exemplaar als bijvoorbeeld de muts van de astrologen Girolamo Cordano of Agrippa von Nettesheim, dan weer het enigszins puntige model van de eerder genoemde Mongoolse mutsen, zoals ook Paracelsus of Johann Faust die droegen. In dit laatste model is soms ook wel een frygische muts te herkennen.¹⁵

Blijvende vragen

De oogst is mager en de vraag over de herkomst van de planetenmuts blijft nageoeg onbeantwoord. Planetenmutsen zijn als astrologisch attribuut onbekend. Astrologen tooiden zich vanouds met geleerdenmutsen. Hermes Trismegistus heeft althans wat het hoofddeksel betreft geen voorbeeldfunctie gehad. Ook de echte Ludeman zal daarom zijn astrologische praktijk hebben uitgeoefend met hoogstens een bonnet op het hoofd om zijn geleerdheid te benadrukken.

De Ludeman die door Kersteman werd uitgevent, kreeg eveneens een geleerdenmuts op het hoofd gezet, al moeten we van Kersteman aannemen dat het een 21-puntige geleerdenmuts is waarmee Ludeman in contact kan komen met de zeven planeten. Over de zevenpuntige planetenmuts is geen zinnig woord te zeggen. De theemuts beschouw ik als een misbaksel van de illustrator, die zich geen raad wist met de gekkigheid die Kersteman in de gedaante van Ludeman etaleerde. Maar misschien is er iemand die daar anders over denkt?

Noten

- 1 Met dank aan Frank van Lamoen.
- 2 Zie het lemma dat ik over haar schreef voor het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland; cf. Els Kloek (red.), *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013), nr. 422.
- 3 Meest recente literatuur over Ludeman: Frank van Lamoen, 'Est Deus in nobis! Over Swaenenburg en Ludeman', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (2001), p. 1-8; Bart Wijmans, 'De openbaring van Ludemans gnosis', in: *idem*, p. 9-30.
- 4 G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw*, deel 1 (Haarlem 1873), p. 137.
- 5 De zevenpuntige planetenmuts wordt ook elders in het werk van Kersteman vermeld, bijvoorbeeld in de *Triumph-zaal van astrologische voorzeggingen* (Arnhem, Moeleman e.a.p. 1787), p. 333; in *De hekke-sluiter, of vrolyke missive van Meester Franciscus aan zyne landgenooten* (Arnhem, Moeleman e.a.p. [1792]), p. 28, 32, 52 en 58; en in *Kroonwerk; of laatste eeuwbazuin, van den alomvermaarden astrologist Ludeman* (Arnhem, Moeleman e.a.p. 1788), p. 179, 182, 221, 242.
- 6 Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes*, deel 1, p. 137 (citaat vermeld).

- 7 De planetenmuts lijkt overigens verrassend veel op de zwarte muts met vijf punten die Kersteman een 'Joodsche Wandelaar' opzet. Zie *Spiegel der weereld, of Geheime waernehmungen van den beruchten astrologist Johan Christophorus Ludeman* (Rotterdam, Gerrit van Rooye 1758), p. 158.
- 8 Willem van Swaanenburg, *Hans Christ. Ludeman, afgerost door zyn eigen harderstaf* (Amsterdam, gedrukt voor den authour 1727); idem, *De vervrolykende Momus, of koddige berisper* (Amsterdam, Adam Lobé 1727). Zie hierover Van Lamoen, 'Est Deus in nobis!'.
9 *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest* (Den Haag 1980), p. 118–121.
- 10 In de bronstijd zouden tovenaars ook al (gouden) puntmutsen hebben gedragen, versierd met astrologische symbolen. Tobias Springer en Anja Grebe (red.), *Gold und Kult der Bronzezeit. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, 22. Mai Bis 7. September 2003* (Nürnberg 2003).
- 11 *Manuel de physique amusante, ou cours de récréations physiques, mathématiques, tours de cartes et de Gibecière: suivi des jeux a gages* (Paris, Ferra Ainé 1811, 3e druk). Ik ga hier voorbij aan de relatie goochelen en het doen van allerlei natuur- en scheikundige proefjes.
- 12 Pinetti trad in 1789 onder andere op in de privé-concertzaal van de Leidse boekverkoper Cornelis van Hoogeveen Junior. Zie mijn *Elie Luzac (1721–1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005), p. 364. In geen van Pinetti's boeken staat hij afgebeeld met een tovenaarshoed.
- 13 Frans Hals Museum, Haarlem. Het is niet waarschijnlijk dat Sara Rothé (1699–1751) Ludeman geconsulteerd heeft en dat de poppenhuiskamer een getrouwe weergave is van de praktijkruimte van Ludeman.
- 14 In mijn exemplaar toegevoegd aan het 'Kort bericht wegens de beroemde triumphzaal van astrologische voorzeggingen; of, de Nieuwe spiegel der waereld', achterin *De goudmyn van docter Ludeman; of, Bloemhof van astrologische geheimen* (Arnhem, Moeleman e.a.p. 1787).
- 15 Antoine Faivre, *Eternal Hermes. From Greek god to alchemical magus* (Grand Rapids 1995).